

**ЧАСТИНА
ТРЕТЯ**

**КРИМІНАЛІСТИЧНА
ТАКТИКА**

ТЕМА 12

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

§ 1. Основні поняття і прийоми криміналістичної тактики.

§ 2. Криміналістична тактика і практика боротьби зі злочинністю.

§ 3. Поняття, зміст і види слідчих ситуацій.

§ 4. Поняття тактичної рекомендації, комбінації, тактичного рішення та ризику.

§ 5. Тактика процесуальних дій.

§ 1. Основні поняття і прийоми криміналістичної тактики

Процесуальний закон не регулює всі тактичні прийоми, які необхідно застосовувати в конкретній слідчій ситуації з метою розкриття злочинів, — виконання цього завдання покладено на криміналістичну тактику.

Криміналістична тактика — це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють дізнання, і прийомів проведення окремих слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, усунення причин і умов, що сприяють скоєнню і прихованню злочинів.

Тактичний прийом — це науково розроблений найбільш раціональний і ефективний спосіб дій у підході до розв'язання конкретних слідчих завдань з метою розслідування та розкриття злочинів.

Він наділений такими критеріями, за якими необхідно:

- забезпечити швидке розв'язання окремих слідчих дій;
- своєчасно проводити найбільш доцільну лінію поведінки при зборі, дослідженні, оцінці та використанні доказів;
- усувати та попереджати причини і умови скоєння злочинів.

У своєму специфічному розумінні термін *ТАКТИКА* – це теорія і практика підготовки та ведення бою. Він був взятий криміналістикою із військової термінології. Безумовно, що криміналістика в таке визначення вносить свої елементи умовності, оскільки не може бути абсолютної тотожності між військовою і криміналістичною тактикою. Проте окремі елементи тактики, зокрема такі, як організація і планування дій, моменти визначення поведінки і оцінки конкретних осіб, застосування окремих прийомів та дій, що характерні для криміналістичної тактики, не тільки мають відношення, а й застосування даного терміну.

Тактичні прийоми поділяються на два види:

- 1) техніко-криміналістичні;
- 2) тактико-криміналістичні.

Техніко-криміналістичні – це прийоми використання техніко-криміналістичних засобів та наукових положень криміналістичної техніки. Наприклад, застосування окремих видів, методів, способів фотографування на місці події, прийомів виявлення слідів на основі наукових положень про закономірності механізму слідоутворення тощо.

Тактико-криміналістичні – це прийоми організації та планування досудового і судового слідства, підготовки і проведення окремих процесуальних слідчих дій. Наприклад, при проведенні очної ставки надання першого слова свідку, який говорить правду.

Застосування тактичних прийомів у боротьбі зі злочинністю регулюється низкою умов. Назвемо та розтлумачимо умови застосування тактичних прийомів.

1. Правомірність. Це одна із найважливіших умов, що вводить застосування тактичних прийомів у правове поле. Отож, використання тактичних прийомів і рекомендацій повинно відповідати нормам законності та відповідному застосуванню при розкритті і розслідуванні злочинів. Правильне застосування правових основ при використанні тактичних прийомів і рекомендацій має бути не тільки важливим, а й обов'язковим чинником у дотриманні вимог законності, інакше такий прийом не буде мати юридичної сили.

Під правовими основами використання тактичних прийомів і рекомендацій у кримінальному судочинстві слід розуміти систему встановлених законом і підзаконними актами принципів і правил, що визначають умови допустимості, змісту, мети і послідовності застосування цих прийомів і рекомендацій слідчим чи оперативним працівником.

Основними нормативними актами, що регламентують використання техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних прийомів, є:

- Конституція України;
- КПК;

- закони і підзаконні акти, що регламентують застосування цих прийомів.

Однак ні закони, ні підзаконні акти не можуть дати вичерпного переліку тих тактичних прийомів, що використовуються чи можуть бути використані для розкриття і розслідування злочинів. Насправді неможливо дати в законі всі вказівки щодо застосування тактичних прийомів, бо не піддаються переліку всі ті конкретні ситуації, з якими приходиться зіштовхуватися слідчому на практиці.

2. Допустимість. Це одна з умов застосування тактичних прийомів і рекомендацій, суть якої полягає в тому, що прийом за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю повинен повністю відповідати (не суперечити) духу і букві закону, а його застосування – вимогам законності.

3. Наукова обґрунтованість. Умова, що є запорукою достовірності отриманих результатів. За цією умовою тактичний прийом повинен бути науково перевіреном, підтвердженом практикою, відповідати сучасному стану криміналістичної тактики, а також бути прогнозованим – його використання повинно передбачати кінцевий результат.

4. Доцільність.

Умова доцільності виражається значенням реального досягнення можливого результату від застосування прийому відносно затрачених сил, засобів і часу. Використання тих чи інших прийомів повинно бути раціональним. Але при цьому слід пам'ятати, що доцільним визнається тільки те, що є законним.

5. Доступність. Застосування тактичних прийомів повинно бути простим і надійним. Вдавання до них не повинно завдавати проблем слідчим, оперативникам, суддям, експертам.

Тактичний прийом (за суттю і способом застосування) не повинен виходити за межі професійних знань і навичок спеціалістів у певній галузі спеціальних знань. Інакше він перестає бути тактико-криміналістичним прийомом, а стає прийомом із тієї галузі знань, яку представляє відповідний спеціаліст, експерт.

6. Вибірковість. Умова вибірковості означає специфічний, своєрідний у кожному конкретному випадку підхід до підготовки і проведення слідчих дій.

Для отримання необхідних доказів важливо правильно вибрати місце і час проведення слідчої дії, оскільки завчасне провадження слідчої дії чи, навпаки, затримка в її проведенні може завдати великої шкоди розслідуванню.

Вибираючи ті чи інші тактичні прийоми, слідчий повинен врахувати масштаби майбутньої слідчої дії та умови, що можуть вплинути на успіх у розслідуванні.

7. Етичність. Застосування тактичного прийому не повинно принижувати чи ображати честь і гідність учасника процесуального акту, створювати

небезпеку для його життя і здоров'я, супроводжуватися розголошенням подробиць його життя тощо. Так, наприклад, неетично роздягати труп для огляду в присутності рідних чи близьких потерпілого.

Дотримання перелічених вище умов використання тактичних прийомів полягає не в тім, щоб зводити проблему до їх обов'язковості чи необов'язковості. Адже обов'язковим є той прийом, який оцінений законодавцем як найбільш ефективний у конкретному випадку розслідування чи судового розгляду.

Тактика – це не просто вільний, а насамперед правильний вибір. Причому вибір, учинений на законодавчих засадах, оскільки критерієм правильності цього вибору є перевірений досвід науково обґрунтованої практики. Хоч висування умов до тактичних прийомів і робить дії слідчого обмеженими, але це не означає відсутність його свободи при здійсненні ним слідчих дій. Насправді ж свобода вибору у нього залишається, оскільки це впливає з інтересів з'ясування істини.

§ 2. Криміналістична тактика і практика боротьби зі злочинністю

Криміналістична тактика, як і вся криміналістика в цілому, виникла і розвивається як галузь наукового знання, що обслуговує практику боротьби зі злочинністю, підвищує її результативність, вирішує покладені на неї завдання з розслідування, розкриття та попередження злочинів. Але практика боротьби зі злочинністю – не тільки «об'єкт обслуговування» криміналістичної тактики; вона також і фактор її розвитку, критерій оцінки основних положень і рекомендацій, що розробляються криміналістичною тактикою.

Осмислення практики боротьби зі злочинністю у межах криміналістичної тактики, дозволяє розв'язувати такі завдання:

- виявити тенденції розвитку боротьби зі злочинністю;
- з'ясувати потреби практики, а відтак і перспективи розвитку криміналістичної теорії, яка покликана задовольняти ці потреби;
- визначити форми, тенденції і закономірності роботи з доказами;
- оцінити ефективність тактико-криміналістичних рекомендацій;
- проаналізувати помилки практики, встановити їх причини та розробити шляхи подолання.

Необхідно відзначити, що взаємозв'язок і взаємовпливи криміналістичної тактики і практики боротьби зі злочинністю були неоднаковими на різних етапах їх співіснування. Так, практика може передувати теорії, якщо нові тактико-криміналістичні прийоми виникають спочатку у їх середовищі, а вже потім привертають до себе увагу вчених-криміналістів. Втім, на практиці мо-

жуть виникати не тільки нові тактико-криміналістичні прийоми, а й цілі слідчі дії як сукупність цих прийомів. Шлях від практики до теорії, а не навпаки, пройшли слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання, перевірка і уточнення свідчень на місці.

Виникнувши на практиці як прийоми, вони згодом оформилися у самостійні слідчі дії та стали вивчатися криміналістичною наукою. Так почала створюватися тактика нових слідчих дій. У результаті наукового аналізу та випробування ці слідчі дії стали більш досконалішими та ефективними у боротьбі зі злочинністю. У цьому прикладі практика передувала теорії та стимулювала її подальший розвиток.

Але можлива й інша форма взаємодії – тактичний прийом чи рекомендація може стати результатом пошуків наукових досліджень. Тоді теорія випереджає практику. Звичайно, рекомендації науки перевіряються на практиці і при позитивному результаті запроваджуються до її практичного використання. Слід відмітити, що на всіх етапах практика боротьби зі злочинністю залишається не тільки критерієм інтенсивності, ефективності рекомендацій для криміналістики, але й постійнодіючим фактором, який у значній мірі визначає тенденції розвитку криміналістичної тактики.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики

- *Подальше теоретичне уточнення предмету і меж криміналістичної тактики.*

Виникаючи у відповідь на потреби практики у вигляді окремих прийомів і рекомендацій проведення слідчих дій, криміналістична тактика нині сформувалась у систему наукових положень, що складають елементи загальної теорії криміналістичної науки.

Перебуваючи у системі криміналістичної науки, тактика дійсно змінюється, уточнюється, конкретизується. На всі ці зміни впливає не тільки практика боротьби зі злочинністю, а й розвиток новітніх науково-технічних досягнень інших наук.

Процеси диференціації та інтеграції наук помітно впливають на структуру, компоненти криміналістичної тактики. Все більш суттєвою стає проблема встановлення меж між криміналістикою і оперативно-розшуковою тактикою.

Криміналістична тактика як криміналістична підсистема функціонально пов'язана з криміналістичною технікою і методикою розслідування окремих видів злочинів, вона постійно перебуває під їхніми впливами. Проте, випробовуючи на собі цей вплив, вона, природньо, чинить свій зворотній вплив на їх розвиток і вдосконалення.

- *Розширення сфери застосування у криміналістичній тактиці даних інших наук, в тому числі і з нових галузей знань.*

Актуальний етап розвитку криміналістичної тактики характеризується активним використанням точних експериментальних методів наукових досліджень, які в основному спрямовані на вивчення закономірностей формування свідчень, вибору лінії поведінки у конфліктних ситуаціях, організації інформаційних процесів тощо.

Сучасна криміналістична тактика має контакти з природничими, економічними, технічними та іншими науками, а насамперед судовою психологією. Криміналістична тактика використовує результати психологічних досліджень для удосконалення слідчих дій, розробки різноманітних варіантів поведінки оперативного працівника, слідчого, судді у процесі доказування.

Перспективним є застосування у криміналістичній тактиці нових положень логіки, зокрема логіки доведення доказу, що розглядає природу і прийоми побудови ймовірних висновків (а саме ці логічні операції найбільш характерні для розумової діяльності слідчого). Крім того, нині вивчаються можливості застосування у криміналістичній тактиці розробок такої науки, як математична логіка, що виникла на межі логіки та математики.

Відбувається рецепція методів розроблених «теорією інформації» та ін.

- *Удосконалення тактичних прийомів і техніко-криміналістичних рекомендацій.*

Ця тенденція виявляє взаємозв'язок тактики і криміналістичної техніки: нові техніко-криміналістичні засоби суттєво впливають на тактичні прийоми слідчих дій і стають причиною їх модернізації.

- *Розробка нових тактичних прийомів і слідчих дій.*

Система тактичних прийомів і слідчих дій не вважається остаточно сформованою: робота над ними триває. Нові тактичні прийоми і слідчі дії виникають як під впливом практики, так і в результаті розвитку інших розділів криміналістики чи дотичних до неї наук. Необхідність у розробці нових тактичних прийомів і нових слідчих дій нерідко може бути продиктована змінами процесуального законодавства.

- *Підвищення ефективності тактичних прийомів і рекомендацій з використання оперативно-розшукової інформації.*

Удосконалення оперативно-розшукової діяльності ОВС призводить до збільшення обсягу і спектру оперативно-розшукової інформації, яка використовується в доказуванні. Безумовно, це позначається і на змісті й порядку застосування тактичних прийомів. Вони не повинні будуватися тільки у зв'язку

з отриманою оперативною інформацією. Кожен такий прийом, як джерело цієї інформації, повинен зберігатися в таємниці, щоб можна було максимально використовувати можливості оперативно-розшукових апаратів.

- *Активна розробка тактики судового слідства.*

Як відомо, спочатку сферою застосування криміналістичних рекомендацій було тільки досудове дослідження. Однак з розвитком криміналістики ставало очевидним, що її висновки можуть з успіхом використовуватися і у процесі судового слідства. А це стало поштовхом до розробки нових рекомендацій щодо використання криміналістичної тактики в судах.

Застосування криміналістичної тактики судом передбачає низку умов:

- розгляд справи судом у колегіальному складі;
- участь у дослідженні доказів спільно із судом представників обвинувачення і захисту, підсудного, потерпілого, цивільних позивача і відповідача та їх представників, а за необхідності – експертів і свідків;
- активна участь підсудного у всьому судовому слідстві;
- вимога безпосереднього сприйняття судом всіх доказів, ретельної їх перевірки і оцінки;
- проведення судового слідства в умовах усності і гласності, у присутності значної кількості громадян, на яких воно здійснює виховний вплив;
- доказування в значно коротші терміни, ніж на досудовому слідстві;
- проведення судом нових і повторних процесуальних дій, що має суттєве значення для тактики їх провадження та оцінки результатів.

§ 3. Поняття, зміст і види слідчих ситуацій

Слідча ситуація – це об'єктивно існуюча на конкретний момент реальність, тобто сукупність умов, в яких перебуває та діє слідчий.

Поряд з поняттям «слідча ситуація» у криміналістичній літературі розроблені і вивчаються науково-теоретичні поняття, що стосуються лише криміналістичної тактики. До них належать:

- кримінальна ситуація;
- ситуація на місці події;
- конфліктна ситуація;
- безконфліктна ситуація.

Кримінальна ситуація – це об'єктивно створена зовнішня обстановка злочинної діяльності, яка складається із трьох періодів:

- 1) докримінальний (характеризує обставини перед скоєнням злочину);
- 2) кримінальний (в момент скоєння злочину);

3) посткримінальний (після завершення злочинних діянь і настання злочинного результату).

Ці періоди мають кримінальний характер і відображають розвиток злочинної діяльності стосовно середовища, в якому кримінальна ситуація відбувається.

Ситуація на місці події означає стан об'єктивно створеної речової обстановки матеріального середовища, в якому було скоєно злочин і який залишив після себе злочинець.

Із розвитком злочинного діяння обстановка постійно змінюється. Її вихідний (початковий) вигляд у ході злочину трансформується, переходить у проміжні ситуації. А після злочинних діянь вона (обстановка) набуває кінцевого вигляду – стає кінцевою ситуацією.

Іншою виглядає характеристика слідчої ситуації, яка відносно процесу розслідування носить переважно зовнішній характер слідчої дії, тобто є характеристикою умов, в яких протікає цей процес розслідування.

Умови, в яких здійснюється розслідування (слідча ситуація), утворюють динамічну систему, що постійно змінюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Отож, у слідчій ситуації виділяють:

- об'єктивні фактори – це незалежні від учасників розслідування чинники (причини), які викликають зміни ситуації;
- суб'єктивні фактори – чинники пов'язані із діями та поведінкою учасників розслідування й інших осіб, що тією чи іншою мірою причетні до сфери судового процесу.

Система умов, що створює слідчу ситуацію, складається з зазначених нижче компонентів.

- Психологічні компоненти:
 - психічний стан осіб, що проходять по справі;
 - психічний стан слідчого;
 - результати конфлікту між слідчим і особами, які йому протистоять;
 - наявність сприятливого (безконфліктного) стану перебігу розслідування та ін.
- Інформаційні компоненти:
 - обізнаність слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховання слідів злочину та речових доказів, наміри протидії окремих осіб тощо);
 - настання результатів розголошення слідчої таємниці та ін.
- Процесуальні і тактичні компоненти:
 - стан справи, яку необхідно розслідувати;
 - докази та їх джерела;

- наявність надійних, ще не використаних джерел орієнтуючої інформації;
- можливість вибору потрібних запобіжних заходів;
- ізоляція один від одного осіб, що проходять по справі;
- наявність тактичного ризику та можливості його мінімізації;
- протидія з'ясуванню істини зі сторони злочинця і пов'язаних з ним осіб;
- наслідки помилкових дій слідчого, понятих, спеціалістів і експертів;
- непередбачені дії потерпілого чи осіб, непричетних до розслідуваної події та ін.

- **Матеріальні та організаційно-технічні компоненти:**

- наявність комунікацій між черговою частиною і слідчо-оперативною групою;
- наявність засобів передачі і прийому необхідної інформації з обліково-реєстраційними апаратами ОВС (довідка про судимість);
- можливість мобільного маневрування наявними силами і засобами та ін.

Поєднання всіх цих різноманітних компонентів зумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації, а відтак, і провадження розслідування в кожний конкретний його момент. Складна, багатокomпонентна структура слідчої ситуації, значна кількість об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на зміст і характер цих компонентів, поєднуючись, утворюють невичерпну кількість різних варіантів слідчих ситуацій. Кожна з них чимось обов'язково відрізняється від інших – конкретна слідча ситуація завжди індивідуальна. Отож, типізація слідчих ситуацій за всією повнотою їх змісту неможлива.

- **Види слідчих ситуацій:**

- *За часом створення ситуації розрізняють:*

- початкові;
- проміжні;
- кінцеві.

Їх послідовний перебіг відображає безперервність, динамізм та змінність ситуації, розслідування під впливом різних факторів.

- *За можливістю досягнення мети розслідування:*

- сприятливі ситуації;
- несприятливі ситуації.

У процесі розслідування кримінальних справ будь-які дії слідчого повинні мати цілеспрямований характер – тільки так можна досягнути конкретної мети. Але цілеспрямованість повинна поєднуватися з аналітичним оцінюванням ситуації. Отож, у будь-якому випадку насамперед необхідно усвідомити ситуацію, що склалася і визначити, сприятлива вона чи несприятлива для досягнення поставленої мети при розслідуванні.

- *За відносинами між учасниками:*
 - конфліктні;
 - безконфліктні.

В основі цього розподілу – наявність зіткнень протилежних інтересів учасників слідчої ситуації, виникнення серйозних розбіжностей у їхніх поглядах і позиціях.

Конфліктна ситуація базується на характеристиці психологічних компонентів і сприймається протидією суперників, мета й інтереси яких при розслідуванні злочину не збігаються. Конфліктні ситуації різної тривалості і гостроти виникають тоді, коли між учасниками процесу складаються неприязні стосунки, які переходять у протистояння між слідчим та особами, що проходять по справі. На відміну від конфліктної, криміналістика вивчає безконфліктну ситуацію.

Безконфліктна ситуація – це ситуація, за якої інтереси учасників процесу збігаються цілком або частково і між ними не виникає протиріч у досягненні мети на конкретному етапі розслідування. Вона характеризується сприятливим протіканням розслідування, оскільки відсутня протидія між учасниками процесу. Тому безконфліктна ситуація не тільки слушна для слідчого (дознавача), а й завжди бажана.

§ 4. Поняття тактичної рекомендації, комбінації, тактичного рішення та ризику

Крім тактичних прийомів, які були описані вище, криміналістична тактика розробляє і тактичні рекомендації.

Тактико-криміналістична рекомендація – це науково обґрунтована та опробована практикою порада вибору і застосування тактичних прийомів при здійсненні розслідування чи судового слідства.

Тактико-криміналістична рекомендація може здійснюватися при провадженні конкретних процесуальних дій шляхом застосування тих чи інших техніко-криміналістичних засобів чи прийомів збирання, дослідження і використання доказів.

Рекомендації можуть бути:

- *загальні* – що можуть бути застосовані будь-яким учасником доказування та у будь-якій ситуації незалежно від обставин справи.
- *спеціальні* – адресовані певній категорії працівників, призначені для певного адресата (дознавача, слідчого, оперативника та ін.); а також стосовні певної конкретної ситуації, (наприклад, ситуації з виразними етичними умовами проведення процесуальної дії).

Рекомендації можуть стосуватися різноманітних поєднань тактичних прийомів, об'єднаних єдиним тактичним замислом, – тобто тактичних комбінацій (операцій).

Крім терміна «комбінація» в літературі використовується і термін «операція». Під операцією в основному розуміють закінчену дію.

Комбінація – це поєднання об'єднаних загальним задумом дій, хитрощів, вивертів, пасток як засобів для досягнення запланованої мети.

Тактична комбінація – це певне поєднання тактичних прийомів чи слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами, що переслідують мету досягнення конкретного завдання розслідування.

Ознаки тактичної комбінації:

- поєднання тактичних прийомів у межах однієї слідчої дії – допиту, обшуку, затримання та ін.;
- поєднання слідчих дій у межах розслідування конкретної справи (тобто у більшому масштабі);
- поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

Але з процесуальної точки зору значимі тільки ті поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що набули процесуального значення.

Оперативно-розшукові заходи і слідчі дії поєднуються, не перемішуючись і не переплітаючись одне з одним. Оперативно-слідча комбінація здійснюється шляхом взаємодії слідчого і оперативного працівника органів дізнання, кожен з яких діє чітко у межах своєї компетенції та послуговуючись своїми методами;

- поєднання мети тактичної комбінації, яка поділяється на:
 - а) загальну;
 - б) безпосередню.

Під загальною слід розуміти вирішення якогось завдання, що стосується різних епізодів розслідування, але з досягненням кінцевої мети. Наприклад, з'ясування істини між учасниками справи, тобто здійснення процесу доказування.

Безпосередньою метою тактичної комбінації можуть бути:

- отримання вигаду при вирішенні конфліктної ситуації;
- створення необхідних умов для проведення слідчих дій;
- створення умов, що гарантують результативність слідчої дії;
- забезпечення слідчої таємниці;
- інші тактичні дії, що проводяться у межах слідчої ситуації з метою її зміни і використання.

Метою тактичної комбінації завжди є вплив на слідчу ситуацію в цілому або на її компоненти. Цей вплив у кінцевім результаті завжди є впливом на

людей, пов'язаних із розслідуваною справою. Правомірність такого впливу – основна умова допустимості проведення тактичної комбінації.

За формою зовнішнього виявлення вплив може бути:

- а) фізичним;
- б) психічним.

Правомірність фізичного впливу, спрямованого на об'єкти неживої природи, визначити неважко; слідчий має право впливати на такі об'єкти у межах і випадках, залежно від обставин справи і дозволу закону.

При цьому особисті, майнові права та інтереси громадян і юридичних осіб можуть бути обмежені відповідно до встановленого законом, якщо спричинена майнова шкода цілком обґрунтована. Так, при обшуку і виїмки слідчий має право відкривати зачинені приміщення і сховища, якщо власник відмовляється добровільно це зробити. Однак слідчий повинен запобігати необґрунтованим пошкодженням засувів, дверей та інших предметів.

Фізичний вплив на особу закон допускає лише при прямому приписі і в точно зазначених у законі випадках – коли ідеться про запобіжні заходи процесуального примусу, а саме:

- затримання;
- взяття під варту;
- привід;
- примусове освідування;
- отримання зразків для порівняльного дослідження у примусовому порядку.

Психічний вплив поділяється на два види: неправомірний і правомірний.

Неправомірний психічний вплив, як незаконне насилля над особою, завжди є протизаконним, а тому абсолютно неприпустимим.

Правомірний вплив залежить від правомірності заходів впливу. Тому у криміналістиці розроблені та визнаються правомірними наступні критерії впливу:

- *законність впливу* (відповідність або несуперечність прийомів закону);
- *вибірковість впливу* (спрямованість впливу лише на певних осіб і нейтральність щодо інших);
- *моральність* (відповідність моральним принципам суспільства).

Будь-яка комбінація за своєю суттю повина бути моральною. Її складові елементи не можуть бути аморальними, до того ж незалежно від слідчої ситуації, яка склалася, вони не повинні принижувати честь і гідність осіб, які проходять по справі.

Тактичні прийоми і тактичні комбінації є основними засобами реалізації тактичних рішень.

Тактичне рішення – це продуманий вибір мети тактичного впливу на слідчу ситуацію, на хід і результати процесу розслідування, а також визначення методів, прийомів і засобів досягнення певної мети.

Тактичне рішення складається з трьох частин:

- 1) інформаційної;
- 2) організаційної;
- 3) операційної.

Інформаційна частина рішення – це аналіз та оцінка слідчої ситуації та її компонентів у контексті процесуальних завдань, задумів протидіючих сил, можливостей слідства, прогностичних даних.

Організаційна частина рішення містить висновок про розподіл функцій, форм і напрямів взаємодії, послідовність введення в дію наявних сил і засобів, резервних можливостей, проведення необхідних організаційно-технічних заходів.

Операційна частина рішення – це визначення мети тактичного здійснення планів, шляхів її досягнення; прогностична оцінка очікуваних результатів.

Прийняття слідчим тактичного рішення має на меті:

- зміну слідчої ситуації на більш сприятливу для розслідування;
- максимально ефективне використання несприятливих слідчих ситуацій;
- досягнення тактичної переваги над протидіючими слідству особами;
- використання фактору раптовості;
- забезпечення методичності та ініціативності при розслідуванні.

До тактичного рішення висувають такі вимоги:

- законність;
- своєчасність;
- обґрунтованість;
- реальність виконання.

Законність тактичного вирішення передовсім означає, що воно приймається слідчим у межах його процесуальної компетенції. При цьому слідчий використовує тільки ті засоби тактичного впливу, які допустимі з погляду закону і не суперечать йому. Звісно, прийняті тактичні рішення не повинні перевищувати норми моралі.

Своєчасність тактичного рішення – його прийняття і реалізація у слушний момент, викликаний обставинами певної слідчої ситуації, – тоді, коли це забезпечує поступальний рух процесу розслідування.

Обґрунтованість тактичного рішення є складним, комплексним поняттям, яке включає у себе такі аспекти:

- 1) відповідність факту дійсному стану справи, слідчій ситуації, що склалася;
- 2) наукову підтвердженість;
- 3) нормативну відповідність вимогам закону;
- 4) узгодженість взаємодії слідчого та оперативників, інших служб ОВС; державних органів і громадських організацій.

Реальність виконання тактичного рішення передбачає можливість здійснення всіх запланованих дій і заходів тактичного впливу. Адже тактичне рішення приймається на підставі та з урахуванням слідчої ситуації, що склалася.

Прийняття тактичних рішень, застосування тих чи інших прийомів і засобів далеко не завжди відбувається в умовах гарантованого успіху. Натомість слідчому доводиться йти на т. зв. тактичний ризик.

Пізньолатинське *risicum* означало «наражати на небезпеку». У сучасному широкому значенні, ризик – це усвідомлена можливість небезпеки з отриманням негативних результатів запланованих дій.

У криміналістиці це слово набуло статусу відповідного терміна лише у 1974 р.

Тактичний ризик – це ситуація, яка загрожує провалом правовому задуму слідчого. Іншими словами, ризик – це діяльність, яка здійснюється в умовах вибору, коли існує загроза у випадку невдачі потрапити в гірше становище, ніж до вибору. Кінцевим результатом ризику завжди є оцінка припущення, яка передбачає очікувану вигоду або шкоду.

Тактичний ризик є одним із закономірних компонентів розслідування – природа розслідування робить його на практиці звичайним явищем.

Прагнення запобігти ризику нереальне. Тому необхідно знати і вміти використовувати запобіжні заходи. До них належать:

- вибір стратегії найменшого тактичного ризику;
- передбачення можливих негативних наслідків свого рішення;
- попереднє обдумування мінімізації ризику.

Іншими словами, діяльність, яка здійснюється в умовах вибору, коли існує загроза у випадку невдачі потрапити в гірше становище, ніж до вибору. Кінцевим результатом ризику завжди є оцінка припущення, яка передбачає очікувану вигоду або шкоду.

Обставини, що спонукають слідчого діяти в умовах тактичного ризику, є різноматними. Однак серед них можна виділити найтипівіші:

- дефіцит часу (на початковому етапі розслідування – на стадії порушення кримінальної справи при затриманні злочинця з речовим доказом; при розслідуванні «по гарячих слідах»);
- інформаційна невизначеність ситуації, яка не дає змоги прийняти всебічно обмірковане рішення;
- впевненість у своїй перевазі над протидіючою стороною;
- процесуальна потреба усунення протиріч у свідченнях допитуваних осіб (наприклад, проведення очної ставки).

Щоб мінімізувати ризик, у ході розслідування вдаються до тих чи інших змін. Ці зміни можуть здійснюватись шляхом:

- зміни структури тактичного прийому чи тактичної комбінації із застосуванням до неї пред'явлення речових доказів, документів, відео- і звукозаписів, інших джерел інформації, спрямованих на зміну позиції протидіючої сторони;
- зміни психологічної обстановки;
- логіки розслідування – відмови від логічно правильного до алогічного тактичного прийому (наприклад, обшук у місцях, де за логікою нічого не повинно бути);
- особи слідчого – заміни його іншим слідчим;
- зміни темпу розслідування – не зупинятися на програних епізодах, доки ситуація не обернеться на краще; позбутися непотрібних пауз, що дають змогу підслідному адаптуватися до ситуації; використовувати переваги слідчого із застосуванням фактору раптовості;
- порівняння ситуації, що виникла, з подібними ситуаціями.

Безумовно, прагнення мінімізувати тактичний ризик може бути неуспішним, і дії слідчого призведуть до негативного результату. Отож, постає проблема нейтралізації негативних наслідків тактики ризику з мінімальною шкодою для слідства.

Криміналістикою розроблені загальні рекомендації для вирішення цієї проблеми. Згідно з ними слідчому необхідно:

- ретельно проаналізувати весь хід ризикованої дії і встановити момент «повороту на гірше» – момент, коли уже неможливо було відвернути настання негативного результату;
- визначити, які помилки були допущені, виявити їх причини;
- змодельовати слідчу ситуацію при усуненні цих помилок;
- повторно розглянути всю початкову інформацію і переоцінити її;
- визначити комплекс заходів, спрямованих на виправлення помилок і недопущення їх у майбутньому;
- дослідити ситуацію на основі нової стратегії розслідування і розробити нову модель слідчих дій.

Насамкінець варто підкреслити, що найбільш ефективним засобом попередження негативних наслідків в умовах тактичного ризику є тактичні комбінації (операції).

§ 5. Тактика процесуальних дій

Система тактичних прийомів підготовки, застосування, фіксації та оцінки результатів процесуальних дій у своїй сукупності складає тактику.

Тактика процесуальних (слідчих і судових) дій забезпечує максимальну ефективність дій при суворому дотриманні вимог законності.

Для вирішення цих завдань розроблені стадії цієї процесуальної дії.

Процес розгортання тактики процесуальних дій складається із чотирьох стадій:

1. Підготовка до проведення процесуальних дій;
2. Проведення (хід) процесуальних дій;
3. Фіксація ходу і результатів процесуальних дій;
4. Оцінка отриманих результатів і визначення їх значення та місця у системі доказової інформації.

Тактичні прийоми, що використовуються на кожній із цих стадій, забезпечують вирішення її завдань. А також варто наголосити, що тактичні прийоми добираються з оглядом на особливості процесуальних дій, які має кожна стадія. Розглянемо кожен з них окремо.

Підготовка до проведення процесуальних дій.

На цій стадії окреслюють і формують завдання процесуальних дій, визначають час їх проведення і коло учасників, вирішують питання про застосування техніко-криміналістичних прийомів і засобів, використання оперативних можливостей, допомоги громадськості та спеціалістів.

Однією з обов'язкових умов підготовки процесуальних дій є побудова уявної динамічної моделі всього їх ходу. Ця динамічна модель повинна допомогти уявити обставини, дії учасників, їх поведінку. Вона дозволяє передбачити різноманітні ситуації, продумати варіанти розвитку процесуальних дій і можливий вплив завчасно врахованих факторів.

Чим більший обсяг наявної інформації, тим менше варіантів побудови уявних моделей ходу процесуальних дій. І навпаки — чим менший обсяг інформації, тим більше доводиться розробляти уявних моделей для подальших процесуальних дій.

Сформоване бачення перебігу процесуальних дій відображають у відповідному плані. План проведення процесуальних дій, окрім завдань, місця і часу тих чи інших заходів, повинен містити:

- 1) інформацію про осіб чи об'єкти, стосовно яких проводиться процесуальна дія;
- 2) відомості про наявні докази, потреба у використанні яких може виникнути при проведенні процесуальних дій;
- 3) вказівку на використання доказів оперативної інформації;
- 4) перелік тактичних прийомів проведення процесуальних дій, планову послідовність їх застосування;
- 5) коло учасників процесуальної дії. Згідно із КПК, їх поділяють на: обов'язкових та необов'язкових.

До числа обов'язкових учасників закон відносить слідчого, понятих, спеціалістів, педагогів чи родичів неповнолітнього допитуваного. Однак насправді коло учасників слідчих дій може бути ширшим – до нього залучають свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, кінолога, представників адміністрації та ін. Отож, визначаючи майбутніх учасників слідчих дій, слідчий керується не тільки вимогами закону, а й правилами, виробленими практикою проведення слідчих дій.

Проведення (хід) процесуальних дій.

На цій стадії власне реалізується розроблений план – вирішуються завдання, поставлені слідчим (судом). У ході процесуальних дій застосовують тактичні прийоми, рішення, комбінації; перевіряються версії шляхом підтвердження чи спростування проведених дій.

Відомо, що слідчі дії за їх значенням у процесі розслідування поділяються на:

- а) початкові;
- б) наступні.

Початкові слідчі дії, що здійснюються на першому етапі розслідування, починаються з моменту порушення кримінальної справи. Вони служать заходом:

- орієнтування слідчого в обстановці та події, що розслідується;
- формування уявлення про механізм події злочину;
- розкриття злочину по «гарячих слідах»;
- отримання необхідної інформації для встановлення і розшуку злочинця;
- збору доказів, яким загрожує знищення чи зникнення під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів;
- отримання початкової інформації для побудови розгорнутих слідчих версій.

Наступні слідчі дії розгортаються на другому етапі розслідування. У їх ході досліджують, оцінюють і використовують докази, зібрані на початковому етапі, детально перевіряють версії, доказують елементи складу злочину, а також встановлюють причини та обставини, які сприяли скоєнню і прихованню злочину.

Для тактики початкових слідчих дій одним із визначальних є фактор часу, момент раптовості (особливо при допиті). Тактика наступних дій характеризується комбінаційністю: кілька слідчих дій поєднуються в єдиному комплексі, підпорядкованому певній меті, й утворюють своєрідну тактичну комбінацію.

Фіксація ходу і результатів процесуальних дій.

На цій стадії забезпечують максимально повне та об'єктивне відображення всього змісту процесуальних дій та досягнутих результатів. Тактичні прийоми фіксації спрямовані на доцільне застосування техніко-криміналістичних

засобів і прийомів, оформлення доказової інформації у встановленій законом формі.

Ця стадія має важливе значення, оскільки без відповідного процесуального оформлення отримана інформація не набуває необхідної доказової сили. Кінцевим результатом цієї стадії є складання відповідних процесуально оформлених документів – джерел доказів.

Оцінка отриманих результатів і визначення їх значення.

Оцінка отриманих результатів – це завершальна стадія процесуальних дій. Вона складається з вивчення, скурпульозного аналізу процесуальної роботи й отримання об'єктивної доказової інформації.

На цій стадії виявляють допущені помилки, а при потребі порушується питання про доцільність повторного чи додаткового проведення процесуальних дій.

Процесуальний документ підлягає оцінці з погляду його об'єктивності, чіткості та ясності формулювань, наявності необхідних процесуальних реквізитів.

Подальша розробка і вдосконалення тактики розглянутих вище процесуальних дій належить до найважливіших завдань криміналістичної науки, зокрема тактики і технології. І розв'язувати ці завдання слід у співпраці науковців і практиків.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення криміналістичної тактики.
- Що таке тактичні прийоми? Які Ви знаєте види тактичних прийомів? Дайте характеристику кожному із них.
- Перерахуйте умови застосування тактичних прийомів.
- Назвіть тенденції розвитку криміналістичної тактики.
- Які умови висуваються судом до застосування криміналістичної тактики?
- Розкрийте поняття слідчої ситуації. Назвіть компоненти, що її утворюють.
- Які Ви знаєте види слідчих ситуацій? Обґрунтуйте основні їх положення.
- Назвіть компоненти, що утворюють слідчу ситуацію.
- Розтлумачте поняття тактичної рекомендації.
- Що таке тактична комбінація? Основні її ознаки.
- Якими бувають форми зовнішнього впливу тактичної комбінації на слідчу ситуацію? Розкажіть про них детальніше.

- Дайте визначення тактичного рішення. Які його складові частини?
- Назвіть і охарактеризуйте вимоги до тактичного рішення.
- Що таке тактичний ризик? Як можна йому запобігти?
- Які обставини спонукають слідчого діяти в умовах тактичного ризику?
- Назвіть та охарактеризуйте стадії тактики процесуальних дій.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п. /№ (1, 3, 9, 18, 24, 29, 33, 37, 42, 48, 49).